

TURKIY XALQLARNING DASTLABKI QARASHLARI VA ULARNING RIVOJLANISH BOSQICHLARI. TURK VA TURONIYLARNING KELIB CHIQIQSHLARI HAQIDA DASTLABKI MANBALARNING GUVOHLIGI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15721346>

Muhammadjon Qodirov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Sharq falsafasi va germeneytika” kafedrasining professori,
falsafa fanlari nomzodi, professor

Dehxudoning mashhur “Lug‘atnomaye Dehxudo” ensiklopediyasida keltirilishicha “Tur” so‘zi “Turon viloyati” ma‘nosini ham bildiradi. Bunday ma‘no “Burhon”, “Farhange Jahongiriy”, “Rashidiy”, “G‘iyosul lug‘at”, “Anjimane oro” va “Onandiroj” doiratul maoriflarida ham qayd etiladi. Viloyate Turon zamin mamlakat nomi sifatida takidlanib “Nozimul atbo” doiratul maorifida aytiladiki ... bu viloyatni Faridun Turga berganligi uchun uning nomi “Turon” deb atala boshlandi va Turon Turkistondan boshqa bo‘lib, juda qadim zamonlardan beri ushbu viloyatni forsiylar Dahiston va Eronshahr deb atashar edi. Turga berilganligi sababli uni Turon deb deb atay boshladilar, yani Turning mulki. Turon janub tomondan Taxoriston va Chatrol tog‘i va shimol tomondan Xorazm shaharlari, Qipchoq dashti va janubiy g‘arbiy tomondan juffon daryosi (Kasbiy dengizi), Xuroson va Sharq tomondan Turkiston yerlari va Mo‘g‘uliston bilan o‘ralgan edi. Arablar bu viloyatlarni fatx etgandan keyin u Mavorounnahr deb atala boshlandi. Bu joy to‘rtinchi va beshinchi iqlimda bo‘lib, uning tog‘lari biyobonlaridan ko‘pdir Uzbek, tarokama va afg‘on qavmlari unda yashaydi “Anjimone oro”, “Onandiroj” doiratul maoriflari keltirilishicha:

Zi shahri be dod omad satim dur.

Zi Eron az on suti, zi onsuni Tur.

Unga shahrni berdi, sitam uzoqlashdi.

Erondan u tomonga, Turdan bu tomonga,

“Firdavsiy, Anjumane oro” dan,

Miyonro bebandad be kin pedar

Kunad keshvar Tur ziru zabor.

Firdavsiy

(Urtani yopishar ota ginasidan.
Tur mamlakatini ziru zabor qilib).¹

Avesto kitobida taqvodor ikki xonadonning nomi ture (Giyga) sifatida zikr qilinadi (Farvardin yashit 113 va 123 bandlar). Avestoda Faridun (Thraetona) sifatida keltiriladi va obtin (Tours) o'z mamalakatini uch o'g'li o'rtasida taqsimlab. Seral(Salim), Tur va Irojga o'z ulishini beradi. Bu uch o'g'ilning har biri o'z ulishlariga tushgan mamlakatlarga o'z nomlarini beradilar: Sarmon, Turon, Eron.

(“Burxon doiratul maorifi xoshiyasiga yozgan Doktor Muhammad Mo‘min)
Uni Tur ataymiz jasoratli sher
Uni kata fildan tushurib bo‘lmas.

Firdavsiy

Hech narsa yashirmay, tashqari olib chiqdi o'rtadan
Jahonda yaratilishlarni uch qismga bo'ldi:
Birinchi bo'lib Salimga yuzlandi
Barcha Rum va Sharqni unga bag'ishladi.
Keyin Turga berdi Turon zaminini
Va uni qildi turklar va Xitoy solori (boshlig'i)
Keyin navbat Irojga yetganda
Uni Eron otasi qilib sayladi.

Firdavsiy²

Turonliylar deb barcha O'rol-Oltoydan Markaziy Osiyoga kelib, Eron shimolida yashovchi qavmlar, xunlar, majorlar, turklar, va turon zaminida yashovchi barcha xalqlarni aytish mumkin.

Marxum Malekush-Shuaro Bahor o'zining Sabukshunosiy kitobida (stilistika) quyidagilarni yozgan edi “ Bazilari turoniylar, yani Tur farzandlari bo'lib, u esa o'z navbatida Faridunning o'g'li bo'lib ularning yashashi makonlari “Xudoyunnoma va Shahnoma” da aytilgandek Eronning sharqi va mavarounnaxr orlari bo'lib o'sha yerlarda istiqomat qilar edilar. Ilmiy tadqiqot manbalariga muvofiq bo'lar shunday toifadagi kishilar edilarki, kelib chiqish tarixiyatidan oriylar naslidan bo'lib, til va urf-odatlar bo'yicha eroniylardan edilar. Tanxo diniy va ijtimoiy tarbiya jihatidan g'arbiy shimoliy va janubiy eroniylardan farq qilar edilar. Ularning diniy etiqodlari ko'pincha oftoblar, o'simlik va butparastlik

¹ Ali Akbar Dehxudo. Lug'atnomaye Dehxudo. Seril soni 148. Texron. Texron universiteti bosmaxonasi. 1968 y. 1101 - bet.

² O'sha joyda. 1102-bet.

unsurlaridan bazilarni shamaniy yani butparaslikning bo'limidan iborat edi. Buddaviylikdan ham bazi jihatlarni olgan edilar. Ularning mashg'uloti va chorvachilik sahrolarni kezish bo'lib o'tloqlarni qo'lga kiritish uchun mamlakatlar bilan urushlar olib borar edilar. Bu xalqlar qadim zamonlardan beri sharqiy Turkistonda sariq iqlim qavmlar bilan qo'shnichilik qilar va ular bilan urushlar olib borar edilar. Saoniylar davrida, ayniqda Anushurivon hukumdorligi zamonida bu toifadagi xalqlar Oxshoylik turklar bilan yanada aralashdilar Movarounnaxr xalqalari to Tebbit hududlarigacha xamma vaqt Eltoylilar va Mug'ilistonda yashovchi toifalar bilan qarama-qarshilikda edilar, ba'zida eronlilar va bani Amoma qavmlari bilan jang olib bolar edilar. Shunday qonli janglar bo'lar ediki ular uzoq davom etib, ushbu janglar o'z nomi bilan bir-biridan ajralib turar edi. Jumladan, Salim, Tur, va Iraj janglar Afrosiyob va Kayxisrav urushlari, Arjosp va Geshtosp urushlari... Sosoniylar ham oq xunlar va Xebtollar bilan urush olib borganlar... “ (Sabuqshunosiga ilova 2-jild 244-bet. Mazdayasno, Qadimgi Eron tarixiga murojat qilinsin 1-jild 218-bet; Qadimgi Eron madaniyati 238,241,451, 402-betlar. Rudakiyning hayot yo'li va she'rlari 3- jild 272-bet.

Turk nomi badaviy qavm sifatifa birinchi martda milodiy VI asrda tilga olinadi. Negaki, shu asrda turklar o'zlarining kuchli davlatlarining Xitoy shimolidagi Mo'g'iliston xududlaridan to Asud dengizigacha bo'lgan yerlarni o'z ichiga oluvchi kata sarzaminda ta'sis etdilar. Mazkur davlatning muassasasini xitoyliklar “ Tumen” (tu-men) deb ataydilar. Turkiy yozuvlarda “ Bitmen” u 552-yilda vafot etdi. Uning ukasi “Istamu” (Taburiy asarining 1-chi jildi va 895va 896 : Sanju xoqon) g'arb tomondagi ko'p joylarni bosib oldilar va 576 yilgacha yashadi. Bu ikki aka uka boshidan boshlab mustaqil, ravishda davlatni boshqardilar. Xitoyliklar bu davlatlarni shimol va mashriqdagi imperiyalar deb atadilar. 581-yilda Xitoyning “Sui” sulolasi tasiri ostida bu ikki imperiya bir-birlaridan ajralishdilar va keyinchalik Xitoyning “Tang” sulolasi tasarrufiga o'tdilar (618-907) yillar 682-yillarda shimoliy turklar o'z mustaqilliklarni qo'lga kiritdilar. Ushbu qadimgi turklarning bir-birlariga bo'lgan munosabatlari va ularning axloqlari haqida juda ko'p baxslar yuritildi, yani ko'proq ma'lumot olish uchun. Islom doirasida maorifiga murojat qilish maqsadga muvofiq. Turk sharq she'riyatida keng qollaniladigan mashxurlikka turklarning jangovorligi va turk qizlarining go'zaligi tufayli edi. Masalan Firdavsiy shunday yozadi:

Kasiro az turkon naboshad hirad
Kz andishaye xish romash buvod

(Agar turklarda aql bo'lmasa ,
Bunday fikirdan o'zini ovutadi).

Bexandid u ongah be afsus go'ft,
Ki turkon az uron nayoftant juft.

(O'shanda u kuldi-yu, afsus bilan dedi:
Turklar Erondan o'z juftlarini topolmadilar)

Firdavsiy

K Turkon bedidant pur chexrand
Be jang andarun pok be bahra and

(Turklar ko'rdilarki go'zallar ko'pu mo'l
Ichdan jang qilishdan poklanib be bahra qoldilar)

Firdavsiy

Rasm turkon ast xo'n xo'rdan zi ro'yi do'sti
Xunman u xurd nadid az do'sti dar ro'yi man

(Turklar rasmda bor do'st tufayli qon ichish
Mening qonimni ichdi-ki, yuzimdan do'stlikni ko'rmadi)

Xoqoniy

On kistki andar raftonash sabr az dil mo miburd
Turk az Xuroson omada ast az pors payg'ami burd

(U Kimnidirki o'z ketishi bilan dilimizdan sabrni oldi,
Turk Xurosondan keldiyu, Porsdan habar keltirdi.)

Sa'diy

Turk man bar dil man qamravo gashtu ravo ast
Az xame turkon chun turk man imzud kafo ast
(Faruxiy.Devon 21-bet)

(Mening dilimga men izlagan turk o'rnashdi.
Barcha turklardan ko'ra, dilimdagi tur bugun qayerda)

Gar chun tu be Turkiston ey turk nigori ast
haruz be Turkiston endi va bexori ast

(Agar endi Turkiston tomon qarasang ey turk
Turkistonda har kun bayramu bahordir)

Faruxi

Ey Turkman imruz nangun bokujon
to kas befristam u bexavonim beoyi

(Ey Turkman bugun qayerda ekanligimni aytma,
Negaki kishi yuborish.seni chaqiram menga kelasan

Manuchehriy

Turkiy so‘zlarda kinoyalar ham charx uradi yetti sayora kabi. Zuhul
(Saturin), Mushtariy (Yupiter), Mirix (Mars), Oftob (Quyosh), Zuxra (Venera),
Atorud (Merkuriy) va Oy.

(Burxon, Onandrox)

Turk sulton shukuh-oftob (Quyosh) manosidadir
(Nozimul Atba)

Turkiy Sheroziy Maxbub ma’nosida kelib, turki Xitoiy deb ham ataladi.
Za dast turk Xitoiy kasi jafo chandin Namikard ki man az dast turk Sheroziy
(Hech kim turki Xitoiy kabi og‘ir jafo bermada menga turki Sheroziyga
ohshab)

Sa’diy

Agar on turki Sheroziy bedast orad dili maro
bexol xinduyat baxsham Samarqandu Buhoro,

(Agar ko‘nglimni shod etsa, o‘shal Sheroz janoni
Qaro xoliga baxsh etgum Samarqandu Buxoroni)

Xofiz Sheroziy

Yusuf Xos Xojib XI asrning ko‘zga ko‘ringan shoiri va mutafakkiri edi. U
Bolasog‘un (hozirgi Qirg‘izistonning To‘qmoq) shahrida tug‘ilgan.

Yusuf Xos Xojib o‘zining birdan-bir dostoni bo‘lgan turkiy tilda yozilgan
“Qutadg‘u bilik” (“Baxtga eltuvchi bilim”) bilan mashhur bo‘lgan.

“Qutadg‘u bilik” axloqiy-nasihatimiz asar sifatida Sharq o‘rta asrining
dunyoviy adabiyotga mansub turk tilidagi eng yirik yodgorliklardan biri edi. Bu

asar arab tilida yozilgan Ibn al-Muqaffaning “Kitob al-adab al-kabir”, Ibn Qutaybaning “Ugon al-axbor”, Al-Johizning “Kitob at-taf” turidagi, shuningdek, “Qobusnoma” va shu xildagi Sharqda keng yoyilgan o’git-nasihat janriga mansub edi.

Ushbu kitob 1069 yilda yozilgan bo’lib, muallif uni Qashg’ar hukmdori Sulaymon Arslon Qoraxonga bag’ishlangan, shuning uchun ham xon unga Xos Hojib, ya’ni buyuk xonning maxsus maslahatchisi unvonini bergan.

“Qutadg’u bilik” ahloqqa oid qoidalar va hulq-atvor mezonlarining o’ziga xos qonuni edi.

Yusufning fikricha, hukmdor va uning tevarigidagi kishilar “davlat ilmi” qoidalarini binoan boshqarishga o’rganib olishlari xususida ana shu kitobdan barcha zarur bilimlarni topishlari zarur edi.

Asar mazmuni, tili va uslubidan kelib chiqib aytish mumkinki, Yusuf Xos Hojib arab va fors tillarini mukammal bilgan, bu tillardagi diniy, ilmiy, badiiy adabiyot bilan chuqur tanish bo’lgan. Bundan tashqari shoir qadim turk yozma adabiyoti, turkey xalqlar og’zaki ijodini ham yaxshi bilgan, ular muhitida tarbiya olgan. Shoir turkiy elatlarning qadimiy qo’shnilari xitoy, hind, eroniy xalqlar madaniyatining turli tomonlari haqida mukammal ma’lumot egasi bo’lgan.

Garchand Yusuf obyektiv dunyo va undagi odamlar Xudo tomonidan yaratilgan, Xudoning nigohi hamma yerga yetib boradi, deb hisoblasa ham, har holda, mutafakkir insonning shundan keying qismatni uning haqiqiy hayotga bo’lgan munosabatni Xudo olamni yaratgan, ammo uning ishlariga bevosita aralashmaydi, degan nuqtai nazardan turib hal qiladi.³ Asarning umumiy hajmi – 5896 bayt.

Asosiy qism mazmuni va mundarijasiga ko’ra, “Qutadg’u bilik” dostonini mintaq adabiyotining birinchi bosqichida yaratilgan turkiy tildagi islom ma’naviyatining badiiy falsafiy, ijtimoiy-ahloqiy qomusi, deb ta’riflasak arziydi. Bunday ulkan yaxlit kitob Al-Buxoriyning “Jome as-sahih” idan keyin arab va fors tillarida ham yaratilmagan edi. VII-IX asrlarda Abdulhamid al-Kotib, Ibn al-Muqaffa (720-756), Adib Ahmad Yugnakiy, Johiz (775-869) kabi yirik adiblar tomonidan asos solingan adab ilmi, Abu Nasr Forobiyning ijtimoiy-ahloqiy falsafasi, “Shoxnoma” va turk xoqonlarining yodnomalari, mintaq xalqlarining boy ma’naviy o’tmish tarixini badiiy aks ettirsa, Yusuf Xos Hojib asari uning

³ Qarang: Yusuf Xos Xojib. Qutadg’u bilik. Toshkent “Fan”, 1972, 26 bet.

yangi davrdagi holatini badiiy tafakkur qonuniyatlari asosida mujassam etdi. Muallif o'z asarini "Shohnomayi turkiy", deb shuhrat topganini aytadi, bu qiyos shu ma'noda to'g'riki, o'tmishda mintaqa eroniy hukmdorlar - Sosoniylar hukmida bo'lgan bo'lsa, Yusuf davrida Sosoniylar mulki turkey hukmdorlar qo'lga o'tgan edi. Bolosog'undan Bag'dodgacha turkey sulolalar hukm surar edilar. Shu sababli endi sulolalar tarixi emas, davlatni boshqarish odobi muhim edi. Asarning yana boshqa shuhrat topgan nomlari "Adab ul-muluk" ("Hukmdorlar odobi") va "Oyin ul-mamlakat" ("Mamlakatni idora etish qoidolari") xuddi shu jihatni aks ettirar edi.

Doston mazmuni Yusuf Xos Hojib tasavvuridagi shunday bir badiiy olamni aks ettiradiki, uning asosiy qahramonlari 4 timsoldan tashkil topgan. Birinchisi, Adolat – u bosh hukmdor, uning nomi Kuntug'di, u quyoshdek barchaga barobar nur taratadi. Ikkinchisi, Davlat – turkiyda Qut, u bosh vazir, uning ismi Oytuldi. Qut yoki Davlat ichki mazmuniy tushuncha bo'lib, Boylik, Baraka, Omad, Baxt, Quadrat ma'nolarini o'zida jamlagan, hukmdorning tayanchi, uning boshiga quvvat, ko'ziga nur, mulkiga farovonlik baxt etuvchi bosh maslahatchi va nozir. Ammo Oytuldining umri foniy, Davlat, Baxt, Omad degan narsalar poydor emas, osmondagi oy singari goh to'lib ko'rinmay qolishi ham mumkin. Oytuldi asar davomida xastalanib vafot etadi. Ammo uning vorisi, o'g'li O'g'dulmish uning o'rinbosari, hukmdorning yaqin maslahatchisi bo'lib qoladi.

O'g'dulmish Aql va Bilim ramzi. Agar Boylik, Omad, Baxt o'tkinchi bo'lsa, kishi qo'lida doimiy turmasa, Aql va Bilim ularning o'rnini bosa oladi. Asli asarning bosh qahramoni O'g'dulmish, ya'ni Aql va Bilimdir. Shu sababli kitobning nomi ham "Qutadg'u bilig" (Baxtga eltuvchi bilim"). Baxt, qut-baraka, omad, quadrat manbai bo'lmish bilim bilan bog'liqdir. Asardagi to'rtinchi timsol – Qanoat. Agar insonda, jamiyatda qanoat bo'lmasa, uning barcha xosiyati bir pul, oqibati ayanchlidir. Qanoatning ismi O'zg'urmish bo'lib, u Oyto'ldining, ya'ni Baxt va Davlatning, O'g'dulmishning, ya'ni Aql va Bilimning qarindoshidir. Ammo Oyto'ldi qarindoshini eslamaydi. Baxt va Omad Qanoatni xavotirga

keltirmaydi. Hukmdorga (Elig) O'zg'urmish qarindoshi haqida O'g'dulmish eslatadi, ya'ni Adolat Aql yordamida Qanoatdan xabar topadi va uning suhbatini istaydi. Asar oxirida O'zg'urmish ham xastalanib vafot etadi. Kuntug'di va O'g'dulmish, ya'ni Adolat va uning bosh maslahatchisi Aql qoladilar.

Asar qahramonlari jonli shaxslar – Elig – Kuntug'di – adolatli, insofli hukmdor, Oytuldi –donishmand, tadbirli, tajribali alloma, murakkab kayfiyatdagi shaxs, yurt, jamiyatga foydasi tegishini o'ylab poytaxtga keladi va musofirparvar Ko'rsatish yordamida Eligning Xos Hojibi Ersig bilan tanishib, u tufayli Kuntug'di saroyiga kirib boradi. Elig bilan tanishadi. Elig va Oytuldi orasida ko'p suhbatlar bo'lib o'tadi. Ular bir-birlarining botiniy qiyofasi, fe'l-atvorini yaxshi o'rganib, asta-sekin umumiy til topishadi. O'zg'urmish bilan bo'lgan suhbatlar ta'sirida O'g'dulmishning ongi o'zgarib, rivojlanib boradi. U ma'lum vaqt O'zg'urmish ta'sirida tavba-tazarruga berilib, moddiy dunyo tashvishlaridan o'zini olib qochmoqchi bo'ladi, ammo O'zg'urmish va Kuntug'dilar yana uni bu niyatdan qaytaradilar, el-yurt tashvishi bilan yashashga undaydilar. Hojib Aql va Bilimni el-yurt, xalq farovonligi yo'lida xizmat ettirish eng asosiy burch, deb hisoblaydi. Aql avvalo Adolatga himoyachi va maslahatgo'y bo'lmog'i talab etiladi. O'zg'urmish shaxsi tarkidunyo etgan, zohidlik va taqvoniy yashash tarziga aylantirgan so'fiylarni eslatadi.

Yusuf Xos Hojib tasavvuf g'oyalari amaliyotidan chuqur xabardor ekanligini ushbu qahramoni tafsifida ayon etgan. Tasavvuf, taqvo, zohidlik va faqir uning nazariga avvalo Qanoatning timsoli, yorqin namoyondasidir. Qanoat oqibatni o'ylash bilan bo'ladi, u insonga ofiyat (ruhiy osoyishtalik, qoniqish) keltiradi. Adolat Kanoatsiz bo'lmaydi. Hukmdor so'fiyning, zohidning suhbatidan bahramand bo'lib turishi kerak. So'fiy hukmdorni qidirib kelmaydi, hukmdor uni o'zi qidirishi, suhbatiga intiq bo'lishi kerak. Kuntug'di, O'g'dulmishni O'zg'urmishga maktub bilan uch marta junatadi. Hojib fikricha, agar hukmdor e'tibor ko'rsatsa va mayl bildirsa, so'fiy ham suhbatdan bosh tortmasligi kerak. Albatta, zohid O'zg'urmish saroy ayoniga aylanmabdi, u ma'lum vaqt Elig bilan fikr almashib, yana o'z kulbasiga qaytib ketadi, hayot tarzini o'zgartirmaydi.

“Qutadg'u bilig” kitobi avom xalq uchun emas, birinchi navbatda, xaqon va beklar, ya'ni yurtning hukmdorlari uchun atab yozilgandir. Turkiy sulolalar butun islom mintaqasida hukmfarmo bo'lib kelayotgan bir paytda, ijtimoiy jihatdan “Shohnoma”dan ko'ra, “Qutadg'u bilig”, ya'ni “hukmdorlar adabnomasi” ko'proq zarur va bu kitob aynan turkiy tilda yozilmog'i kerak edi. Yusuf Xos Hojib ushbu ijtimoiy zaruriyatni vaqtida anglab yetdi; unga yuksak saviyada javob bera oldi.

O'sha davr ijtimoiy, axloqiy voqeligining juda ko'p, xilma-xil jihatlari asar mazmuniga singdirilgan. Ayniqsa, Kuntug'di va O'zg'urmish suhbatlariga bag'ishlangan 15-25-boblar, O'g'dulmish va O'zg'urmish suhbatiga oid 31-53-boblar davrning barcha ijtimoiy toifalari ahvol-ruhiyati, jamiyatdagi o'rni, fe'l-atvori haqida mufassal tasavvur beradi. Yusuf Xos Hojib jamiyatni tubdan o'zgartirishni emas, muvofiqlashtirish, uyg'unlashtirish, takomil baxt etishni maqsad qilib quyadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ali Akbar Dehxudo. Lug'atnomaye Dehxudo. Seril soni 148. Tehron. Tehron universiteti bosmaxonasi. 1968 y.
2. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilik. Toshkent "Fan", 1972,